

У 1738 та 1745 роках в Унівській друкарні друкується текст богослужень нових празників, запроваджених уже після прийняття унії, — це «Возслідование празником... Пресвятої Євхаристії», служби «Состраданія Пресвятия Богородици» і «Блаж. свщм. Йосафата», а 1761 року з'являється «Акафіст до страстей Христових».

Завершуючи цей короткий огляд діяльності Унівського монастиря в царині видання богослужбових книг, можемо зробити деякі узагальнення. У перший період діяльності монастирська друкарня намагалася задовольнити потреби православної Церкви в богослужбових книгах відповідно до своїх можливостей і в умовах не надто сприятливих для такого роду праці. Чи була ця діяльність планомірною і послідовною? Напевно, що ні, бо не мала відповідних передумов і сприятливого середовища. Однак попри це вона була дуже важливою й відіграла помітну роль у історії нашої Церкви.

Що стосується другого періоду, то тут бачимо кардинальну зміну ситуації. Викристалізовується нова еклезіально-літургійна ідентичність унійної Церкви, яка безоглядно сприймає різного роду запозичення з привабливого під кожним оглядом латинського обряду. Церковна ерархія, вихована в західних школах, легко впроваджує зміни в богослужбове життя, маючи за зразок західну культуру, філософію та теологію. Чи була якась альтернатива? Очевидно, що ні. У тодішньому історичному контексті не було інших вдаліших зразків для наслідування.

Марія ПШЛЕГЕР (Відень)

**ВЕЛИКИЙ КАНОН СВ. АНДРЕЯ КРИТСЬКОГО
У ПІЗНІЙ КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКІЙ ПРАКТИЦІ
(за болгарськими матеріялами)**

При вивченні пізнього ірмологійного співу Константинопольської Церкви ми розглянули канон св. Андрея Критського. Це один з двох канонів, що повністю виконується у болгарській богослужбовій практиці до нашого часу.

Історія його виникнення сягає VII століття, коли у гимнодії з'явився новий принцип компоновання творів: кондак чи ірмос стають зразками для наступних тропарів, які створювалися у тому ж ритмі й на ту саму мелодію. Авторами канонів були найвідоміші гимнографи Східної Церкви — св. Андрей Критський, Козьма Маюмський, Теодор Студит, Йоан Дамаскин та ін. Існують різні припущення щодо виникнення цього жанру. Більшість дослідників дотримується погляду, що першим автором канонів був св. Андрей Критський.

Св. Андрей Критський, чи Андрей Єрусалимський (†740) — проповідник і церковний поет, народився в Дамаску. З 14 років перебував у монастирі св. Сави Освященного в Єрусалимі. Був секретарем (синкелом) патріярха Єрусалимського, представляв його на VI Вселенському соборі (III Царгородський, 680 рік). Пізніше стає дияконом церкви св. Софії, архієпископом на о. Крит. Помер, як вважають, в Гортині на Криті; згодом був канонізований, його пам'ять святкуємо 4 липня (під цією датою в рукописах знаходяться його твори)¹. Андрей Критський є автором стихир і канонів, наприклад, стихир на Стрітєння Господне (2 лютого), Воздвиження Чесного Хреста (14 вересня), канону на Різдво Богородиці (8 вересня), а також бесід і слів. Одним із його найбільших музично-поетичних творів є Великий канон, який у слов'янській практиці часто називають Великим покайним каноном; він складається з 250 тропарів.

Повний текст Великого канону в болгарській практиці зберігся у ненотованих виданнях. Ми розглянули друкване видання ненотованої бослужбової книги Всекидневник². Однак у пізніх болгарських виданнях XIX–XX ст. засвідчено нотовані ірмоси, чи катавасії Великого канону,

¹ Кирило-методиевска енциклопедия / ред. Петър Динеков, т. 1. София 1985.

² Църковно-богослужбенъ Всекидневникъ. Съдържа: Осмогласникъ и Общъ Миней, Постенъ и Цветенъ Триодъ. София: Печатница Книпєграфъ 1943.

але без тропарів. У найдавнішому з них — в Ірмолої Ангела Іванова Севлієвца, виданому 1875 р. в Константинополі³, вміщені ірмоси шостого гласу Великого канону: *За Великія канони Ірмоси, гласъ S, ДІ*. Наступним виданням ірмосів Великого канону є друкований збірник під назвою *Катавасії*, виданий у Софійській Духовній семінарії 1905 р.⁴ Оскільки в цей час там викладав Манасій Теодоров, який видав й інші богослужбові книги, можна припустити, що і цей збірник був підготований також ним. Матеріяли канону знаходяться також у збірнику *Псалтикийна утренняя*, виданому Манасієм Теодоровим 1914 року⁵. Останнім із розглянутих видань, що містить канон, є збірник Тріодь та Пентикостар Петра Дінева⁶, опублікований 1951 року. У нашій праці було виділено також інші варіанти ірмосу дев'ятої пісні, чи катавасії, репрезентовані, однак, іншими співочими традиціями, а тому вони не увійшли до нашої праці.

Ми також опрацювали опис Ірмолоїв українсько-білоруської півчної практики Юрія Ясіновського, який інформує про жанр канону в описаних 1111 Ірмолоях. У 26 з них засвідчено канон Андрея Критського, позначений найчастіше як «Ірмоси на 5-ий тиждень Великого посту»⁷. Таке позначення пов'язане з особливостями виконання цього канону, про що мова йтиме нижче.

Великий канон у болгарській практиці знаходиться в богослужбових півчих збірниках різного змісту, які включають також матеріяли, що використовуються на Утрені, а, отже, є типовими прикладами видань співочого матеріялу XIX–XX століть. В українській практиці, починаючи з кінця XVI століття, теж описані нотолійні Ірмолої, які проф. Ясіновський відносить до т. з. календарно-мінейних і які включають різноманітний репертуар.

Зупинимось на виконанні аналізованого канону. В посібнику церковного читання Євфимія Богданова⁸ є вказівки на те, як виконувався

³ *Ирмология*. Първа-та часть съдържа Катавасийно пения, а втора-та Ирмологическо, за всички-те Господски и Богородични праздници презъ година-та. Най-после снабдена съ десетъ кратки Полиели. Които се пеятъ на всички-те праздници презъ година. Съчинися на славянскій языкъ от Ангела Иванова. Издавася от Ф. Дивитчиана. Цариградъ: въ печатницата на Фалдея Дивитчиана 1875.

⁴ *Катавасии*, написани в Софийска Духовна Семинария. София: Литография С. Щърбанова 1905.

⁵ Манасій Теодоровъ, поп. *Псалтикийна Утренняя*. Съдържа песнопения за Великия пост, Страстнага седмица и за Псаха, троични и възкресни тропари, полиели, «От юности моя», почти всички-те катавасии, 50-ти псалом, велики славословия, «Честнейшую» на осемте гласа и др. София: Синодално издателство 1914 (перевидання: 1992).

⁶ П. Динев. *Църковно-певчески сборник*, част. 3: Триод и Пентикостар. Песнопения от великопостното и пасхалното богослужение. София 1951.

⁷ Ю. Ясіновський. *Українські та білоруські нотолійні Ірмолої 16–18 століть*. Львів 1996.

⁸ *Пособіє къ церковномуу чтенію*, положенное для вразумительного чтенія на ноты, на основаніи обычаенаго церковного чтенія, а частію на основаніи письменныхъ памятникъ древне-церковнаго чтенія. Преподавателем церковнаго пѣнія в Подольск. Духов. Семінари псаломщикомъ Євфимеемъ Богдановымъ. При содѣйствіи и оучастіи Законооучителя Подольскаго женскаго оучилища доуховнаго вѣдомства священ. Іліи Лебедева. Москва: въ Синодальной типографіи 1891.

канон. Він звертає увагу, що канони у давній практиці співалися, а пізніше спів заступило розспівне читання: «но хотя пение Псалтыри заменилось чтением, однако следы стихословия псалтыри в древности пением остались в распевном чтении в их последующее время [...]. Тоже нужно сказать о каноне: чтение канона в прежнее время отличалось от чтения псалмов, стихир, и др. особою интонацією голоса»⁹.

У болгарському виданні Типика в службі четверга 5 тижня Великого посту є вказівка на ненотну Тріодь. Сьогодні, коли співають лише нотовані ірмоси, є вказівки до кожного ірмосу про те, коли і де він виконується. В аналізованому збірнику *Всекидневникъ* текст Великого канону розміщено у Постній Тріоді, у розділі понеділка 1-го тижня Великого посту, після вказівки на вечірню: «Великий канон св. Андрея Критського поданий тут замість четверга п'ятого тижня». Традиційно Великий канон виконується під час Великого Повечір'я. У Типиках¹⁰ і Служебниках¹¹ є наступні вказівки на Велике Повечір'я: «Велике Повечір'я читається в понеділок, вівторок, середу і четвер протягом всієї св. Чотирнадцятиці, і в понеділок та вівторок страсної седмиці». У чинопслідуванні для середи читаємо: «В цю ж середу ввечері читається Мале Повечір'я і після *Достойно єсть* читається чи співається повністю канон св. Андрея Критського»¹². У Служебнику є цікава завага, що при збігу Великого посту з нерухомим святом Благовіщення (25 березня) Великий канон виконується у понеділок замість середи і тоді припадає на Мале повечір'я¹³. Згідно зі Служебником, «Мале Повечір'я читається разом з Великим каноном у понеділок п'ятого тижня Великого посту, якщо Благовіщення припадає на середу того ж тижня. Читається Великий канон і у вівторок того ж тижня, якщо Благовіщення припадає на четвер»¹⁴. Цікавою є також інформація Володимира Кириліна, взята з дисертації протодіякона Сергія Правдолюбова¹⁵: «Первісно канон читався

⁹ Там само, с. 5–10.

¹⁰ *Типикъ или църковен Устав* за извършване единообразно и чинно обществено богослужение в енорийските храмове на българската православна църква. Второ издание (на български език). София 1980.

¹¹ *Служебник*, 4-е вид. София 1973.

¹² *Типик или църковен устав*, с. 348.

¹³ *Служебник*, с. 427: «Ако празникътъ Благовещение се падне въ среда на петата седмица, великиятъ канонъ на св. Андрей Критски се пее по-рано — въ понеделникъ вечеръ същата седмица, като се съединява не съ велико славословие, а съ малко повечерие».

¹⁴ *Служебникъ*, с. 431: «Малкото повечерие се чете заедно съ великиятъ канон въ понеделникъ презъ петата седмица отъ Велики пости, ако Благовещение се падне въ среда презъ същата седмица; чете се със Великиятъ канонъ и въ ввторникъ същата седмица, ако Благовещение се падне въ четвъртъкъ».

¹⁵ В. Кирилин. К истории стихословия Великого Покаянного канона св. Андрея Критского в Древней Руси (наблюдения над формой) // *Гимнология: Ученые записки Научного центра русской церковной музыки имени протоиерея Дмитрия Разумовского*, вып. 1, кн. 1. Москва 2000, с. 176; Сергей Правдолюбов, протоиерей. *Великий канон святого Андрея Критского (История. Поэтика. Богословие)*: Диссертация магистра богословия, в 5 т. Московская духовная академия 1987, с. 176.

саме у п'яту седмицю Посту і був приурочений пам'яті про Великий землетрус у Константинополі 17 березня 790 року. У суспільному богослужінні він сприймався як «молитва під час стихійного лиха, переживання стану каяття, стану крухи, печалі та сліз, засіб спасіння від спільних бід»¹⁶.

У *Всекидневнику* канон знаходиться на утрені першого тижня Великого посту. В Ірмолої Ангела Іванова він є у розділі шостого гласу, після ірмосів на дні першого тижня Великого посту. В українських Ірмолоях канон є майже завжди після канону на Благовіщення.

Відомо, що кожний канон поділяється на дев'ять од (ὁδή), кожна ода складається з ірмосу (ἱρμός), який є зразком для наступних тропарів (τροπάρια), кількість яких коливається між двома та шістьма. Наприкінці кожної оди повторюється ірмос або співається спеціальний урочистий ірмос, що називається катавасією. Як правило, під час виконання канону опускається друга ода через свій трагічний зміст. Об'єднані всі оди канону насамперед гласом (ἦχος), у якому виконуються піснеспіви і який вказаний на початку самого канону. У досліджуваному Великому каноні виконуються всі дев'ять од, кожна з яких має різну кількість тропарів. Кожному стиху біблійної оди відповідає тропар його канону. Існує припущення, що ірмос має акростих з ім'ям св. Андрея. В. Кириллін пише, що до складу канону було включено тропарі св. Марії Єгипетській та самому Андрею Критському, написані пізніше іншими авторами.

Деякі слова необхідно сказати про виконання канону. Як відомо, канон є основним ядром утрені й умовно поділяється на три розділи, що завершуються включенням піснеспівів інших жанрів. Першу групу утворюють перші три пісні канонів, які виконують у цей день, після чого читаються жанри, що не входять до складу канону: мала ектенія, у деяких випадках — богородичний чи хрестобогородичний, під час Великого посту та у великі свята включається сідальна, під час П'ятидесятниці, неділі та у великі свята — кондак та ікос. Другу групу канону утворюють три оди (з четвертої по шосту), після чого виконується мала ектенія, кондак та ікос, синаксар «місяця того ж». Третю велику групу утворюють останні три оди канону — з сьомої по дев'яту. У щоденному богослуженні після восьмої оди священник виголошує *Богородицю матір світу*. Далі співають *Чеснійшую* з припівками, опісля — ірмос дев'ятої оди останнього канону. У неділі та великі свята після читання дев'ятої оди канону співаються катавасії з першої по восьму, після чого *Чеснійшую* і потім дев'яту катавасію. Після малої ектенії йде служба утрені.

З цього погляду цікаво розглянути структуру тексту Великого канону в ненотованому *Всекидневнику*. Перша ода починається ірмосом

¹⁶ В. Кириллін. К истории стихословия, с. 172.

Помощникъ и покровительъ. Після нього вказано припів *Помилуй мѧ Боже*. Далі йдуть тропарі до ірмосу, спершу чотири тропарі для понеділка, потім чотири тропарі для вівторка, далі три тропарі в середу і, нарешті, два тропарі в четвер. Після тропарів йдуть загальні для всіх днів кілька припівів: *Преподобнаѧ мати Маріє, Преподобне отче Андрее, слава — троїчний, і нині — богородичний*. Далі подано матеріали другої оди канону, представлені таким же чином. Після ірмосу і тропарів, спільних для всіх чотирьох частин оди, слідує спільні для всіх днів піснеспіви, як і в першій оді, але вже з іншими текстами і з деякими кількісними змінами: наприклад, у середу є лише два тропарі. Ця схема з кількісними варіаціями для тропарів зберігається і в подальших одах. Після шостої оди йде кондак *Душе моя та ікос Христово вращество видаѧ шостого гласу*. Після ірмосу сьомої і восьмої оди припів *Помилуй мя боже* не вказаний. Після виконання *і нині* богородичного на дев'яту оду є вказівка «і повторюємо ірмос *Безсеменнаго*»¹⁷, тобто повторюється ірмос дев'ятої оди чи співається катавасія. У нотованих джерелах наведено лише ірмоси з першого по дев'ятий з пропущеною другою одою. Тропарі, як матеріали, що не співаються, але читаються, відповідно, не нотовані, а тому й не включені у видання. Розміщення цих ірмосів і означення їх катавасіями має свої особливості і дозволяє різне трактування: це можуть бути ірмоси, розміщені в збірниках під назвою катавасійник або, наприклад, версії катавасій з ірмоложними мелодіями, які не відрізняються від початкових ірмосів мелодично.

Порівнюючи літературні тексти, ми зауважили, що текст ірмосу для 3 оди у ненотованому *Всекидневнику* відрізняється від тексту в ненотованих виданнях. Встановлення причини цієї різниці залишається проблемою гімнографічного пошуку й виходить за рамки нашої статті.

У нотованих виданнях відсутній ірмос другої оди, введений, однак, у ненотованому *Всекидневнику*. В Ірмолої Ангела Іванова після ірмосу шостої оди вміщено кондак *Душе моя шостого гласу*. А. Іванов розміщує також після ірмосу дев'ятої оди катавасію *Безсеменнаго*, позначаючи її іншим типом співу: *забавное пение*. У виданні 1905 р. кондак, як і катавасія, подані після ірмосу дев'ятої оди. Ці додаткові жанри відсутні у виданні Манасія Теодорова 1914 року, як також у виданні Петра Дінева.

Ми підготували порівняльну таблицю піснеспівів канону за чотирма виданнями, де виразно прослідковується, що загалом тут представлено одну редакцію канону. Деякі мелодійні відмінності, що з'являються у пізніших виданнях, можна охарактеризувати як орнаментовані варіанти.

Досліджуючи ірмоложний спів, ми зібрали інформацію у викладачів музики Софійської Духовної семінарії Любомира Ігнат'єва та Кирила Попова. Було переглянуто програму навчання в семінарії, у тому числі

¹⁷ *Всекидневникъ*, с. 370: «И повтаряє ирмоса Безсеменнаго».

репертуар ірмолойного співу, де, зокрема, Великий канон Андрея Критського займає значне місце. Великий канон засвоюється поряд з такими циклами святкових служб як святкові антифони, поліелеї, Євангельський чин, катавасії на третьому році навчання. Усі ці піснеспіви вивчаються напам'ять. Під час навчання засвоюється широко вживана практика *співу на подобен*, з додатком зразків вивчених мелодій до різних ненотованих текстів. Засвоєний таким чином репертуар виконується студентами старших курсів під час богослужень.

Саме таким виконанням є запропонований нами фонозапис Великого канону, записаний під час богослуження у Софійській семінарії. Записи були проведені з 9 по 12 березня 1992 р., в перший тиждень Чотирнадцятиці Великого посту і на Велике Повечір'я 10 квітня 1992, у п'ятий тиждень Великого посту. Обидва виконання були здійснені силами студентів Духовної семінарії під керівництвом викладача музики Любомира Ігнат'єва. Під час виконання канону вживалася практика *співу на подобен*. Ірмоси кожної оди, як нотовані матеріяли, а також і всі додаткові припіви виконуються усім хором в унісон. І якщо у *Всекиднику* припів *Помилуй мя Боже* вказаний лише після ірмоса, то в запропонованому виконанні цей припів виконується після кожного ірмоса й кожного тропаря. Тропарі, що є ненотованим матеріялом, розспівуються *сольно*, тобто весь хор тримає ісон в унісон, а соліст розспіває за зразком (на подобен) і наступний текст тропаря. З навчальною метою учні співають по черзі. Таким самим чином виконують також додаткові жанри троїчного і богородичного, тексти яких розміщено в ненотованих Тріюдах і *Всекиднику*. Під час нашої праці було зроблено нотолінійну транскрипцію двох тропарів першої оди. Запропонований запис дає інший мелодичний текст, аніж у розглянутих писемних джерелах. Причини цього можна шукати як у змінній з часом богослужбовій практиці, так і в тому, що виконання канону перейшло повністю на принцип співу на подобен, без використання наявних невменних версій ірмосів канону. Питання про те, чому богослуження перейняло повністю цю практику, потребує вивчення.

Ми маємо в розпорядженні зразки, представлені ірмолойним типом співу, характерним для жанру канону. В майбутньому передбачається вивчення закономірностей мелодичних формул цього канону та його порівняння з виявленими закономірностями ірмолойного співу на інших зразках цього типу співу.

Як один з небагатьох канонів, що зберігся в нинішній практиці, Великий канон є цікавим для вивчення, надаючи можливість виявити особливості будови канону як жанру та його загальні закономірності.

З російської переклала Наталя Сиротинська

Богдан КІНДРАТЮК (Івано-Франківськ)

ДЗВОНИ Й ДЗВОНІННЯ В МОНАСТИРСЬКОМУ ПОБУТІ: ДЖЕРЕЛА ТА МАТЕРІЯЛИ

Важко уявити життя монастирів, якими щедро була всяяна Україна, без дзвонів і дзвонінь. Вони скликали ченців і парафіян на богослуження, оповіщали радісну, сумну чи тривожну звістку. Під час богослуження дзвони не тільки підсилюють його врочистість, а й подають *благу вість*, позначають значущість читань богослужбових текстів, нагадують вірним про їхній обов'язок перед Богом і Церквою. Не випадково неодмінним елементом і домінантою монастирських комплексів є дзвіниця — композиційний центр їх архітектурного ансамблю¹.

У старозавітні часи попередником дзвонів були сурми. У книгах Старого Завіту зустрічаємо немало згадок про те, що саме Господь сказав Мойсееві скликати вірних із допомогою сурми. Вона була не тільки складовою тогочасних богослужень, а й виконувала інші функції — викована зі срібла використовувалася для скликання вірних, а з баранячих рогів — для ходінь навколо храму, міста. Відповідно до звичаїв, у Єгипті збиралися на свято Озіріса клепалями чи калаталами. За допомогою «клепал, що звалися *tintinnabula*, скликалися римляни на віча і всякі збори»².

У перші три століття Христової віри на богослуження скликали посланці або ж завчасно домовлялися про місце й час наступного зібрання. З часом у монастирях св. Пахомія († 346) скликали монахів за допомогою труби. Подібний звичай існував і на Синаї. У візантійських монастирях на нічні богослуження зазвичай скликали ударами молоточка у двері келії, а в жіночому монастирі Єрусалима одна з монахинь відвідувала всі келії та співом «Алилуя» будила й скликала черниць на спільну молитву³. Згодом ченців для цього скликали за допомогою дерев'яного била, яке Теодор Студит образно називає голосом духовної труби⁴. Ймовірно, тоді воно могло бути назвою узагальненого способу скликання монахів, а з кінця V — початку VI ст. зустрічаються прямі вказівки на використання цього інструмента⁵.

¹ О. Лесик. *Замки та монастирі України*. Львів 1993, с. 45–60.

² Й. Пеленський. *Дзвони // Діло* (1910/95).

³ Ю. Катрій. *Наша християнська традиція* / Нью-Йорк — Рим 1988, с. 200.

⁴ П. Казанський. О призыве к богослужению в Восточной Церкви // *Труды Перваго археологического съезда в Москве*, т. 1. Москва 1871, с. 311.

⁵ Там само, с. 300.